

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

DOI: <https://doi.org/10.15407/etet2018.02.022>

УДК 330.341.2+338.24.021.8

JEL: E02, E70, O17, O43, P26, P37

Ярослав Жаліло

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА ЯК "ІНСТИТУЦІЙНА ПАСТКА" НА ШЛЯХУ ЕКОНОМІЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Проаналізовано інституційні аспекти становлення та розвитку тіньової економіки в Україні. Показано генезу тінізації – від відгалуження інституційно плюралістичної системи – до усталеної "інституційної пастки". Доведено визначальну роль у формуванні тіньової економіки утворення та розподілу перехідної ренти, яка виникає, коли перетворення інститутів перерозподілу суттєво випереджають побудову інститутів забезпечення структурної мобільності економіки. Показано системні наслідки тінізації в макроекономічній сфері, які полягають у зниженні дієвості політики економічної модернізації та посиленні ризиків побічних ефектів від застосування стандартних інструментів. Виникає феномен резистентності щодо реформ значних груп суспільства. Опортуністична поведінка суб'єктів розмиває вигоди ринкової моделі, а інституційна недостатність деформує функції суб'єктів в економічній системі, що викликає її загальну дисфункціональність та "заморожує" перехідний стан. Детінізація в Україні розглядається автором як вихід з "інституційної пастки" на основі зміцнення інституційного забезпечення структурної адаптації економіки, яка має згортати можливості отримання перехідної ренти й створювати умови для її конвертації у справедливо розподілений легальний факторний дохід. Автор доводить, що на основі мережевої економіки, Промисловості 4.0 та їхньої інтеграції до традиційних секторів економіки формуються нові економічні еліти, зацікавлені в прозорій економічній діяльності. Одночасно зростає число суб'єктів, які отримують негативні екстерналиї від перебування у тіньовому сегменті економіки. Відтак відбувається розблокування "інституційної пастки" тінізації та наростання "критичної маси" суб'єктів, потенційно зацікавлених в її подоланні.

Ключові слова: тіньова економіка, інституційна пастка, інституційна конкуренція, детінізація, економічна модернізація.

Проблема високого рівня тінізації економіки України вже не перший рік закономірно перебуває в центрі уваги не лише політиків та засобів масової інформації, а й науковців. Дискусії здебільшого точаться довкола прикладних аспектів цієї проблеми: удосконалення кількісних оцінок рівня тінізації (що видається

Жаліло Ярослав Анатолійович (zhalilo@ief.org.ua), orcid.org/0000-0002-8825-2880, д-р екон. наук, старш. наук. співр.; провідний науковий співробітник ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України"; сфера наукових інтересів: економічна політика, економічна стратегія, інституційна економіка, реформи в перехідних економіках.

важливим значній частині проурядової експертної спільноти, оскільки дає змогу міркувати на теми зміни рівнів тінізації в ході реформ), а також правових механізмів детінізації (в широкому спектрі – від амністії тіньових капіталів – до дерегуляції та зниження податкового навантаження).

Проте продуктивність таких дискусій є очевидно недостатньою. Обмежуючись рефлексивно-симптоматичною сферою, вони не поглиблюють розуміння сутності процесів тінізації в Україні, які продовжують еволюціонувати. Зокрема, не пояснюють той феномен, що тіньова економіка разом з корупцією виявилися найживучішими інститутами у періоди всіх останніх криз в Україні, включаючи жорстку інституційну кризу, що пройшла фазу революційного зламу 2014 року. І сьогодні ці інститути значною мірою продовжують диктувати формат посткризового відтворення економіки України, а через відтворення механізмів корупції – і суспільно-політичної сфери.

Між тим в умовах змін, що наразі відбуваються в суспільстві у глобальному, національному та регіональному вимірах, посилюються ризики, які створює тіньова економіка, і насамперед – для належного поступу процесу економічної модернізації. Тому дослідження проблем тінізації мають бути суттєво поглиблені, у першу чергу – в напрямі кращого розуміння її інституційної сутності.

Зазначимо, що низкою вітчизняних науковців успішно застосовано інституційні підходи до проблем тінізації. Зокрема, інституційні чинники становлення тіньових економічних відносин в історичному ракурсі та у порівнянні з світовим досвідом розглянуто В.Предборським (2005). В.Мандибура (2017), М.Фоміна (2014) встановлюють інституційні механізми взаємодії процесів тінізації та укорінення корупції. Низка фахівців, зокрема – З.Варналій (2006), С.Корецька (2011), П.Єщенко (2017) – констатують наявність усталених "паралельних" інституційних механізмів, які забезпечують сталість функціонування тіньової складової національної економіки. Питанням інституційної недостатності як передумови усталення тінізації значну увагу приділяє А.Гальчинський (2001).

Інституційні підходи до проблем тінізації застосовуються також зарубіжними дослідниками, що засвідчує універсальність проблеми тінізації у глобальному масштабі. Зокрема, варто згадати ґрунтовне монографічне дослідження F. Schneider та С.С. Williams (2013), в якому розглянуто комплекс чинників формування тіньової економіки (серед них першість віддається податковому навантаженню та добросовісності платників податків) і обстоюється необхідність еволюційних підходів до детіні-

зації з причин її інституційної вкоріненості. L. Burroni та C. Srouch (2008) доводять значну соціально-інституційну вкоріненість тіньової економіки на основі досліджень територіального виміру тінзації.

З нашої точки зору, доцільним є подальший розвиток інституційного напрямку дослідження проблем тінзації для поглиблення розуміння генези цього інституту в Україні, а на основі цього – виявлення пріоритетів інституційної корекції, яка б сприяла реальній дієвості політики детінзації, що здійснюватиметься в рамках модернізаційних стратегій для української економіки.

Генеза та інституційні виміри тінзації української економіки

Старт активної тінзації економічних процесів в Україні варто відносити до періоду різких інституційних змін, які відбувалися в ході розгортання економічної лібералізації першої половини 90-х років ХХ століття. Цьому періоду було властиве випереджальне перетворення на ліберальних засадах інститутів перерозподілу – лібералізація ціноутворення, впровадження приватного підприємництва, лібералізація зовнішньої торгівлі тощо. Проте формування інститутів забезпечення структурної мобільності економіки (такими є інститути інвестиційного фінансування, національна інноваційна система, інститути протидії ризикам, інститути бізнес-стратегування та ін.) як значно складнішого процесу забезпечено не було. Наслідками стали втрата структурної адаптивності національної економіки, накопичення надлишкової структурної інертності, а відтак – відставання структурних зрушень економіки від інституційних змін.

Розходження у швидкостях та векторах інституційних та структурних змін створило сприятливу можливість для формування перехідної ренти – доходу, що виникає у приватному господарстві внаслідок нерівноваги після лібералізаційних реформ (Полтерович, 1999. С. 27). Джерелом перехідної ренти є продукт, який виробляється ресурсами національної економіки, проте через наявну інституційну недостатність не охоплюється діючими інститутами перерозподілу, а отже, "приватизується" суб'єктами, які спроможні здійснювати опортуністичну поведінку, користуючись асиметрією розподілу економічної влади, яка, за Коузом, надає їм можливість деформувати на свою користь розподіл факторних результатів (Coase, 1988). Тіньова економіка, по суті, компенсує для суспільства структурну інертність національної економічної системи, вмотивовуючи за рахунок перехідної ренти використання факторів виробництва, які "випадають" зі сфери регулювання "офіційними" інститутами.

Отже, на відміну від стабільних економік, де джерелом тінізації є мотивація економії на рівні податкового навантаження, виходячи з інституційно обумовленого рівня добросовісності платника податків, у перехідній економіці первинний поштовх для формування тіньової економіки надає перехідна рента, що виникає в умовах інституційної недостатності.

Динамізм інституційних змін у першій половині 90-х років ХХ століття поєднувався в Україні з їхньою фрагментарністю, що призвело до фрагментарності змін інституційної системи. Власники ресурсів (а під ними як приватними суб'єктами ми розуміємо як представників бізнесу, так і індивідуумів – "продавців" власної робочої сили) стикаються з інституційною недостатністю економічної системи, яка неспроможна забезпечити належний факторний дохід. На цьому ґрунті державна політика втрачає свою ефективність як інтегратор інституційного простору, оскільки намагається досягати необхідних системних цілей у нових інституційних умовах застарілими інструментами (наприклад, намагання збалансувати бюджет через підвищення податкового навантаження), а подекуди – й безпосередньо підпорядковується груповим корпоративним інтересам. В обох випадках дії держави сприймаються іншими приватними суб'єктами як пряма загроза їхнім інтересам. Втрачається зацікавленість приватних суб'єктів у забезпеченні стабільного економіко-правового середовища, їхня поведінка секуляризується, зміщуючись у сферу неформальних інституційних регуляторів, тобто тінізації.

В. Предборський (2005. С. 96) оцінює цей процес як розвиток протистояння периферійних ланок системи управління економічною діяльністю, представлених економічними суб'єктами, централізованому впливу, та консолідація цього протистояння у тіньову економіку як систему протидії механізму державного економічного управління. Тіньова економіка виступає в ролі компенсатора функціональної недостатності системи управління економікою, що, за оцінками дослідників, "є своєрідним "природним" механізмом адаптації економічної системи до ущербної фінансово-економічної політики держави, яка дозволяє виправляти певні вади і недоречності існуючої моделі економічних відносин... відіграє роль "подушки безпеки" для підприємців і населення" (Вашків, Пода, 2010. С. 104).

На початкових етапах інституційної недостатності тінізація як інститут розподілу перехідної ренти є одним з відгалужень інституційно плюралістичної системи, в рамках якої відбувається описана С.Пейовичем (Pejovich, 1996) конкуренція інститутів. В межах "ринку інститутів" в інституційно нестабільній системі

економічні суб'єкти обирають оптимальні для себе норми і правила, керуючись очікуваннями щодо успіху у використанні належних їм факторів виробництва (Kerber, Vanberg, 1995. С. 39). Отже, можна стверджувати, що у разі відсутності необхідних спрямованості та послідовності зміни "офіційних" інститутів, іллегальні інститути виграють конкуренцію у виконанні функцій оптимізації трансакційних витрат, пов'язаних із отриманням приватними суб'єктами факторних доходів. Тому в подальшому притаманний початковому етапу інституційної трансформації інституційний плюралізм (описаний Д. Нортон як "множинна інституційна рівновага" (1997. С. 122)) еволюціонує до усталення певного комплексу інституційних відносин. Аналізуючи стан тіньового сектора в розвинених країнах, F. Schneider та С.С. Williams (2013. С. 487) констатують, що він спирається на неформальні, проте вельми ефективні засоби управління та санкцій, які забезпечують транзакції. Причому, не будучи контрольованим законом, цей сектор жорстко регулюється громадськими механізмами, які забезпечують його відтворення в часі.

Щодо чинників, які сприяють перетворенню інституційного плюралізму на інституційну усталеність, слухними та продуктивними видаються підходи російських дослідників, які чи не найповніше зіткнулися з феноменом інституційної ригідизації (хоча, на відміну від українського "сценарію", в Росії проблема інституційної недостатності знайшла головний вихід не в тінізації, а в одержавленні економіки). Причину інституційного усталення російські дослідники вбачають у дії макроекономічних чинників. Зокрема, О.Сухарєв (2014. С. 35) розглядає монетарний вимір інститутотворення. На його думку, створення нових інститутів розширює сферу грошового обігу, а отже, має відповідним чином відбиватися в обсягах та структурі грошової пропозиції. Натомість, доводить він, якщо економічна політика провокує створення нових інститутів, проте водночас скорочує грошову масу в економіці чи гальмує швидкість обороту грошей, брак фінансового забезпечення для ефективної роботи новоутворених, а також "старих" інститутів призводить до деградації ("схлопування") їхніх якісних параметрів. Відтак інституційне удосконалення, яке розширює простір для грошового обігу, не може збігатися в часі з рестриктивною монетарною політикою, а нові інститути не повинні завдавати шкоди монетарному забезпеченню "старіших" форм економічної організації, оскільки кожен з інститутів має певний "монетарний діапазон", в межах якого він зберігає ефективність та за межі якого не повинен виходити (Sukharev, 2005).

У разі виходу з "монетарного діапазону" виникає ситуація інституційної макродисфункції, яка трактується як такий динаміч-

ний стан господарської системи, за якого потерпають основні параметри інститутів цієї системи: втрачається їхня якість або відбувається їх кількісне згортання. Причому поєднання зниження функціональної ефективності низки інститутів самопідсилюється, й часткові інституційні зміни вже не спроможні подолати загальної дисфункції (Сухарев, 2014. С. 32).

Неважко помітити, що інститути забезпечення структурної мобільності, які передбачають ускладнення фінансових інструментів та механізмів та мають за рахунок цього зменшувати швидкість обігу грошей, чи не найсильніше потерпають від монетарної депривації. Політика жорстких монетарних рестрикцій та фіскального стиснення, що проводилася в Україні так само, як і в Росії у середині та другій половині 90-х років ХХ століття, практично зняла з порядку денного формування таких інститутів, що призвело до консервації інституційної недостатності. Отже, можна констатувати, що в Україні тіньова економіка як одна з "гілок" інституційної множинності, яка виникла на старті інституційних зрушень початку 90-х, набула вигляду усталеної інституційної патології саме в другій половині 90-х, коли пріоритети макроекономічної стабілізації набули безумовної першості над завданнями продовження структурних та інституційних перетворень.

Тінізація як інституційна пастка та перешкода економічній модернізації

Зняття з порядку денного становлення інститутів забезпечення структурної мобільності перетворило ситуацію інституційної дисфункціональності в Україні на довготривалу. Дисфункціональні інститути обумовили усталеність стану неадекватності інституційної системи структурі економіці, а отже, можливості отримання перехідної ренти. Така інституційна дисфункція утворює стан локальної інституційної рівноваги, яка досягається завдяки тому, що трансакційні витрати, які несуть суб'єкти, працюючи в тіньовому сегменті економіки, компенсуються можливістю отримання перехідної ренти, хоча самі по собі витрати можуть перевищувати альтернативні витрати у разі функціонування в рамках загальноприйнятих вимог та норм "світлої" економіки. Натомість рух системи до іншого стану інституційної рівноваги призвів би до поглинання перехідної ренти трансформаційними витратами (Полтерович, 1999. С. 22). Відтак усталення тіньової економіки як інституту деформує "класичну" інституційну конкуренцію, головним предметом якої є зіставлення трансакційних витрат у рамках різних інституційних моделей поведінки суб'єктів.

Специфічність чинників конкурентоспроможності для установлених дисфункціональних інститутів констатує О.Сухарев, зазначаючи, що в довгостроковому періоді ефективність інституту визначається вже не лише співвідношенням трансакційних та трансформаційних витрат, а й рівнем функціональності інституційної системи (що математично обчислюється числом функцій, які ця інституційна система спроможна виконувати для цього рівня витрат) (Сухарев, 2014. С. 37). Відтак в міру перебирання на себе тінювими інститутами функцій економічного управління значною частиною національної економіки конкурентоспроможність тінізації в інституційній конкуренції зростає.

Чинники усталення тінізації як інституту, на основі якого сформувалася локальна інституційна рівновага, описав В. Полтерович. Він наголошує на сформульованих Д. Нормом (який посилався на Б.Артура) ефектах координації та навчання, сила яких прямо залежить від тривалості функціонування інституту. Ефект координації полягає в тому, що чим послідовніше суспільство слідує певній нормі (тобто чим більше людей дотримуються норми), тим більш обтяжливим є відхилення від неї. Відтак поширеність явищ тінізації робить дедалі вигіднішим втягування в її "орбіту" завдяки формуванню мережевих взаємозв'язків, у межах яких (і лише у межах яких) відбувається отримання і споживання перехідної ренти. Ефект навчання логічно впливає з ефекту координації та полягає в пріоритетності розвитку поведінкових технологій (рутин), що удосконалюють модель поведінки, якій слідує більшість суспільства. Якщо поведінка тінізації переважає, у першу чергу розвиватимуться та поширюватимуться саме методики, які удосконалюватимуть способи тінізації економічної діяльності (Полтерович, 1999).

Наприкінці 90-х років ХХ століття тінізація в Україні набуває властивостей інституційної пастки, описаної Д. Нормом у вигляді ефекту блокування (lock-in effect) (1997. С. 122). Теорія інституційних пасток як стійких неефективних інституційних норм, які мають властивість самопідтримуватися, набула значного розвитку у працях В. Полтеровича (1999; 2004 та ін.), проте нам видається продуктивним розширене визначення, яке дали українські науковці Ю. Лисенко та Г. Стрижак. На їхню думку, інституційна пастка – це "стабільний неефективний інститут, сформований асинхронністю інституційних змін в умовах трансформації соціально-економічних систем, гіпертрофованістю окремих форм поведінкових передумов економічних агентів на макрорівні, слабкістю формальних інститутів та механізмів інфорсменту" (Лисенко, Стрижак, 2014. С. 55). Цінність цього визначення полягає у врахуванні чинників генези інституційної пастки, яка роз-

глядається у контексті інституційної трансформації, тобто дає змогу порівнювати трансакційні витрати, витрати інституційної трансформації та перехідну ренту. Тим самим уточнюється "класичне" визначення "lock-in" Д. Норта, від якого відтинається технологічно обумовлена складова (описана, зокрема, на прикладі QWERTY-ефекту), й інституційна пастка виглядає саме як суспільний феномен.

Пов'язування інституційної пастки з процесом системної трансформації дозволяє побачити, що досягнута в її межах ефективність локальної рівноваги існує лише у короткому часовому вимірі та видозмінює саму логіку системної трансформації. Опортуністична поведінка певних суб'єктів та груп розмиває вигоди ринкової моделі економічної організації. Через перетворення частини факторного доходу на перехідну ренту, яка вилучається з процесу відтворення, знижується сукупна ефективність використання доступних ресурсів і послаблюється генетичний зв'язок в економіці, який зазвичай визначається інститутами відтворення факторів виробництва. Інституційна недостатність деформує функції суб'єктів в економічній системі, що спричиняє загальну дисфункціональність системи, "заморожуючи" її перехідний стан.

В Україні затяжна інституційна дисфункціональність та, як наслідок, брак адаптивності, обумовили ригідність структури економіки та наростання ризиків поступової втрати її ефективності та конкурентоспроможності в умовах зростання внутрішніх та зовнішніх викликів. За таких умов збереження сприятливої зовнішньоекономічної кон'юнктури на традиційних для України ринках спонукало до пошуку шляхів збереження прибутковості виробництва без структурної модернізації. Ці шляхи було знайдено у вигляді отримання експортоорієнтованими секторами додаткових преференцій у ціновій, тарифній податковій та інших сферах. На цьому підґрунті на початку 2000-х відбулося зрощення великого бізнесу з владою та становлення економічного олігархату. Необхідність компенсації зростаючих трансакційних витрат в умовах інституційної кризи спонукала великий бізнес до здобуття політичної ренти через усталення контактів з органами державної влади. В Україні сформувався специфічний різновид соціального капіталу – "політичний капітал", який створив основу для розвитку альтернативної державній – "олігархічної" ієрархії відносин у національній економіці. Саме в цей час В. Предборський (2005. С. 239) діагностує монополізацію в Україні "елітною економікою" політичних, адміністративних та економічних функцій держави.

Становлення олігархічних ієрархій логічно продовжує процес загальної дисфункції інституційного середовища. Як доведено, природна для інституційної кризи дисфункція механізмів зв'язку суб'єктів економіки із контурами інтересів суспільства веде до того, що "елітний сектор" економіки стає потужним чинником тінізації (*Предборський, 2005. С. 384*). Відтак для досягнення недоступної в умовах посилення інституційної кризи передбачуваності взаємних дій значна частина взаємовідносин бізнесу з державою перемістилась у соціальний простір, центральне місце в якому посіли неформальні корупційні зв'язки на вищому рівні, живлення яких потребує, і водночас генерує, потужні тіньові фінансові потоки. Відповідно, тінізація з компенсатора управлінської неефективності та інституційної недостатності починає перетворюватися на самостійний чинник деформації національної економічної структури. Модифікуються інституційні відносини в тіньовому секторі господарювання, набувають поширення різні форми як "захоплення держави" – тобто встановлення бізнесовими структурами на вищих рівнях влади тіньового контролю за прийняттям рішень на користь свого бізнесу, так і "захоплення бізнесу" – тобто набуття представниками органів влади різних рівнів тіньового контролю над бізнесом з метою отримання колективної або індивідуальної ренти (хабара, "відкату" чи іншої форми участі у прибутках).

Фінальний акт "драми" становлення тінізації як інституційної пастки української економіки відбувся у період після глобальної економічної кризи 2008–2009 років. Значні структурні зміни, які відбулися внаслідок цієї кризи в глобальній економіці, прискорення розвитку Індустрії 4.0 як рушія післякризового відновлення та затяжна депресія на традиційних ресурсних ринках сформували конкурентні виклики для української економіки, відповідь на які в умовах відсутності інститутів структурної адаптації була неможливою. Докризовий рівень експорту досягнутий не був, до того ж Російська Федерація розгорнула політику витиснення українських товарів з російських ринків. Неможливість реалізації здобутої олігархічними об'єднаннями економічної влади шляхом отримання політичної ренти у зовнішньоекономічних відносинах обумовило їх звернення до монополізації отримання перехідної ренти всередині країни шляхом змикання олігархічних ієрархій з децентралізованими досі елементами тіньової економіки. Відбулася спроба передати тіньовій економіці та корупції, які пронизали практично всі сфери соціально-економічної системи, частину функцій органів державного управління (у т.ч. "законодавчої", "виконавчої" та "судової") (*Єщенко, 2017*), інституціалізованих у вигляді певних корупційно-кримінальних ієрархій. Розши-

рення сфери інституційного впливу тінізації навіть підштовхнуло дослідників до введення в обіг терміна "тіньова парадержава" – як "утворення державного типу макроекономічного рівня, в якому внаслідок високого рівня корупції та тінізації, державні послуги та суспільні блага розподіляються за ринковими принципами" (Корецька, 2011).

З нашої точки зору, теза про корупційно-тіньовий конгломерат як квазідержавне ієрархізоване утворення, паралельне "офіційній" державі, є досить сумнівною саме через відсутність всеохопності його впливу: адже економічна влада тіньового сектора може поширюватися лише на сегмент суспільства, задіяний у тіньових економічних відносинах. Тому спроба досягти всеохопності впливу цього конгломерату закономірно завершилася крахом та руйнуванням корупційно-владної ієрархії саме через обмеженість її влади над широкими прошарками суспільства, які і стали основою суспільного спротиву.

Тіньові економічні відносини більше підпадають під критерії мережевих – і саме мережевість з властивим їй розмаїттям механізмів координації є, на нашу думку, головним чинником життєздатності тінізації в умовах інституційних пертурбацій. Збереження описаних вище інституційних чинників тінізації створює сприятливі умови для постійного відтворення тіньового сектора економіки. При цьому існування цих чинників є живильним середовищем для побудови корупційно-тіньових ієрархій, які, втім, є значно менш вкоріненими, ніж тіньові мережеві економічні відносини.

Характер тінізації як інституційної пастки полягає в тому, що розвиток корупції та тіньової економіки як об'єктивний наслідок диспропорційності інституційних змін на початку реформ у подальшому стає чинником зниження ефективності політики реформ, яка мала б досягти необхідних інституційних змін та подолання інституційного підґрунтя тінізації. Тінізація як інституційна пастка обумовлює незмінність певних моделей поведінки економічних суб'єктів – отримувачів перехідної ренти, що не тільки відрізняються від "класичних" моделей поведінки, на які розраховано традиційній інструментарій економічної політики держави, а й виглядають з позицій "мейнстріму" як відверто ірраціональні. Виникає феномен резистентності до реформ значних груп суспільства.

Таким чином, тінізація знижує дієвість економічної політики держави, як наслідок – формуються вторинні наслідки, які надають інституційній пастці тінізації макроекономічної вкоріненості. Серед основних системних наслідків тінізації в макроекономічній сфері слід виділити такі:

- втрата дієвості важелів грошово-кредитної політики через значний обсяг оборотів гривневої та валютної маси, що обслуговує тіньові обороти й не підпадає, таким чином, під регулювання засобами банківської системи. Посилюється ймовірність завищення жорсткості монетарної політики та втрачається спроможність держави застосовувати неконвенційні монетарні стимулятори;

- зниження податкових надходжень, марнотратство дефіцитних бюджетних ресурсів. Відтак вимушено зберігається вищий рівень оподаткування для "легального" сектора економіки, а можливість ефективного застосування фіскальних регуляторів різко звужується через намагання збільшити податкові надходження на основі максимального спрощення податкової системи;

- зниження норми нагромадження та втрата частини інвестиційного потенціалу через витік частини факторного доходу з процесу суспільного відтворення. "Тіньові" підприємці також неспроможні отримати доступ до позичкового капіталу та брати участь у програмах підтримки бізнесу (*Evans, Syrett & Williams, 2006; Gallin, 2001*). Це перешкоджає необхідним структурним змінам, причому насамперед – у сферах, в яких генерується перехідна рента, тобто які у першу чергу потребують модернізації;

- значні потоки прихованого відпливу капіталу з національної економіки, які лише частково повертаються до відтворювального процесу під виглядом іноземних інвестицій. Формується додатковий тиск на платіжний баланс, що особливо посилюється в періоди загострення інституційної нестабільності, які збільшують ризик для усталених тіньових взаємовідносин. Довгостроковий тренд недооцінки національної валюти зменшує капіталізацію національних компаній, завищує вартість імпорту, що особливо важливо для України через її високу імпортозалежність;

- інституційна незавершеність нових індустрій (наприклад, ІТ-галузі), які значною мірою функціонують в "тіні" через неналаштованість інституційної системи на адаптацію до нових видів відтворення (вже укорінений "тіньовий" сектор найшвидше абсорбує нові сфери, в яких виникає перехідна рента). У результаті національна економіка втрачає значну частину надприбутку, який отримує інноваційне виробництво на етапі розвитку;

- деформація функцій споживчого ринку у зв'язку з тим, що покупці товарів, вироблених/реалізованих тіньовим сектором, не мають практично жодних гарантій їхньої якості, відповідності та безпечності (*Schneider & Williams, 2013. С. 106*). Руй-

нуються передумови добросовісної конкуренції на внутрішньому ринку, зростають техногенні ризики для здоров'я та навколишнього середовища;

- поширеність тіньової зайнятості та вилучення значної частки національного трудового потенціалу з-під дії нормативно-правового регулювання трудових відносин. Це деформує функції ринку праці, погіршує умови відтворення трудового потенціалу, закладає додаткові передумови конфлікту між працею та капіталом.

Отже, як видно з викладеного вище, вторинні макроекономічні ефекти від існування інституційної пастки тінізації суттєво посилюють "вартість" цієї пастки для суспільства. Тінізація інструментально роззброює державну політику та формує значні ризики побічних ефектів від застосування стандартних інструментів. Це важливо в умовах критичних викликів для України щодо модернізації економіки та суспільства, які диктуються зростанням конкуренції на ринках товарів і капіталів, міграційних трендів, наявності значних модернізаційних зобов'язань у рамках Угоди про асоціацію, необхідності забезпечення платоспроможності перед зовнішніми кредиторами. Таким чином, тінізація як інституційна пастка, пом'якшуючи короткострокові наслідки інституційних диспропорцій, водночас у середньо- та довгостроковому періодах перешкоджає забезпеченню процесу економічної модернізації. Між тим саме сприятливість для довгострокового економічного зростання Д. Норт (1997. С. 119–120) розглядає як основний критерій "еволюційного відбору" ефективних інститутів. О. Сухарев (2014. С. 35) також розглядає як протилежність інституційній дисфункції адаптивну ефективність (здатність системи до керованих змін), що характеризує ефективність дії інституційних норм у часі.

Інституційні механізми подолання тінізації

В умовах України результативність модернізаційної стратегії держави значною мірою залежатиме від успіхів у залученні до легального обороту *тіньового капіталу*. Детінізація сприятиме підвищенню дієвості економічної політики держави, впровадженню взаємної довіри та зміцненню партнерства населення, бізнесу та держави, дозволить залучити до господарського обігу значні фінансові ресурси, знизити непродуктивні витрати суб'єктів господарювання, бюджету та населення.

Між тим потенціал примусової детінізації, що сформувався внаслідок упорядкування податкового адміністрування, розподілу бюджетних видатків, заходів щодо фінансового контролю тощо, поступово вичерпується. В сучасних умовах санкції (тобто

штучне збільшення трансакційних видатків збереження тіньової організації бізнесу) вестимуть скоріше до відпливу капіталу з країни, ніж до його детінізації. Обмежена ефективність "силових" засобів детінізації не є лише українським феноменом. Так, L. Burroni та C. Crouch (2008) застерігають, що придушення тіньової економіки може позбавити фірми, індивідів та цілі території єдиного дієвого управлінського механізму, який підтримує економічну активність, що особливо суттєво для країн та територій з неефективною чи й корумпованою публічною владою, яка неспроможна забезпечувати інституційну інфраструктуру, що є життєво важливою для ринкового успіху фірм. Відтак фахівці рекомендують застосування покрокових проактивних стратегій, які інституційно зміцнюють роль місцевих економічних суб'єктів та місцевої влади, посилюють інституційну довіру.

Інколи забезпечення детінізації, хоча й розглядається як комплекс ненасильницьких інституційних змін, зводиться до зниження податкового навантаження, підвищення ефективності збирання податків та зміцнення податкової культури платників (*Schneider & Williams, 2013*). Між тим, як зазначає В.Полтерович, збільшення витрат на зміцнення системи збирання податків викликає лише зростання витрат у системі уникнення податків. Не дає результату й послаблення податкового навантаження: хто не платив податки, платити їх автоматично не почнуть, оскільки сплата податків пов'язана з висвітленням бізнесу, який відтоді підпадає під "стандартні" трансакційні видатки (*Полтерович, 1999. С. 18*).

Через описану вище інституційну вкоріненість надалі детінізація має розглядатися в Україні саме як вихід з "інституційної пастки", який потребує цілеспрямованої системної зміни цілого комплексу інститутів, що може бути предметом лише стратегічного впливу. Іншими словами, стратегія модернізації як інституційна система має здобути перемогу в конкуренції з корупційно-тінізаційною моделлю відносин у забезпеченні оптимальних умов відтворення економічних суб'єктів. Застосовуючи поняття "трансформаційні витрати" як витрати зміни моделі інституційних відносин (витрати інституційної трансформації), В. Полтерович встановлює, що "агенти оберуть перехід до ефективної норми, якщо сума відповідних їй приведених трансакційних витрат та трансформаційних витрат переходу виявиться меншою за приведені трансакційні витрати функціонування в рамках діючої неефективної норми" (2004. С. 8). При цьому трансакційні витрати, які впливають на результат інституційної конкуренції, значно ширші, ніж вартість податкових відрахувань.

Величина витрат інституційної трансформації визначається цілеспрямованою державною політикою детінізації. На жаль, останнім часом в Україні така політика обмежується переважно репресивними заходами та посиленням державного фіскального контролю, які фактично не впливають на трансформаційні витрати. Водночас варто усвідомлювати, що значна політична турбулентність в Україні останніх років суттєво знижує очікувану ефективність ймовірної амністії тіньових капіталів, яка насамперед потребує усталеної довіри до держави, впевненості в незмінності її політичного курсу та виконанні взятих на себе зобов'язань.

Подолання в інституційній конкуренції тінізаційної моделі ускладнюється наявністю додаткового компенсатора трансакційних витрат у вигляді перехідної ренти. Отже, інституційні зміни, орієнтовані на детінізацію, насамперед мають концентруватися на зміцненні інституційного забезпечення структурної адаптації економіки, яка має, з одного боку, згортати можливості отримання перехідної ренти, з іншого – створювати умови для конвертації втраченої економічними суб'єктами опортуністичної перехідної ренти у справедливо розподілений легальний факторний дохід¹.

Між тим здійснення необхідних для успішної детінізації економіки інституційних змін спрощується внаслідок глобального тренду поширення мережевої економіки, який набуває вираженості в останні десятиліття (Жаліло, 2016). По-перше, впровадження сучасних мережевих технологій відчутно знижує трансакційні витрати за межами інституційної пастки: зростає взаємна довіра, спрощуються контрольні, регуляторні та податкові процедури. По-друге, в міру зростання інституційної досконалості суспільства відбувається зростання ролі інституційних чинників у створенні вартості, що змінює суть конкурентних переваг: замість змагання за отримання ренти від асиметричного розподілу економічної влади над ресурсами економічні суб'єкти змагаються за вартість, створювану соціальним капіталом, продуктивність якого зростає прямо пропорційно рівню довіри в суспільстві. Проте тіньова економічна діяльність як тип опортуністичної поведінки априорі не може бути основою для зміцнення довіри.

Поява нових конкурентних переваг веде до появи нових економічних еліт, які формуються не лише на основі мережевої економіки та Індустрії 4.0, а й завдяки інтеграції цих інновацій-

¹ Визначення конкретних шляхів побудови інститутів структурної адаптації не є предметом цієї статті. Проте відповідні розробки містяться в інших працях автора (Жаліло, Сменковський, 2001; Жаліло, 2008; Бережний, Жаліло, Покришка, 2013).

них напрямів у традиційні сектори економіки. І водночас зростає число суб'єктів, які отримують негативні екстерналії, перебуваючи в тіньовому сегменті економіки. Це свідчить про вичерпання ефективності неформального "суспільного договору", який певний час слугував підґрунтям інституційної стабільності в рамках інституційної пастки тінізації. Формуються об'єктивні передумови, які стимулюють узгоджені дії щодо суттєвого зниження рівня тінізації економіки. Відтак можемо говорити про розблокування інституційної пастки тінізації та послаблення толерантності суспільства до тіньової економіки через наростання "критичної маси" суб'єктів, потенційно зацікавлених у її подоланні. Як образно зазначає В.Полтерович, "чим багатша інституційна фауна, тим більше можливостей для виходу з інституційних пасток" (1999. С. 30).

Разом з тим варто враховувати існування об'єктивно обумовлених перешкод послідовному розвитку процесів детінізації. Серед них:

- "корупційна пастка", яка полягає в тому, що значна частка отримувачів перехідної ренти наразі персоналізована в особі тих, хто безпосередньо впливає на державну політику. Тому вони не зацікавлені в інституційних змінах, необхідних для детінізації. Рекомендований вихід – у деперсоналізації інституційних змін шляхом впровадження автоматичних процедур з мінімальною корупційною місткістю;

- зростання навантаження трансакційними витратами суб'єктів, які повністю переходять до легальної сфери, що погіршує їхню конкурентоспроможність: насамперед це актуально для суб'єктів, які вдалися до тінізації як способу компенсації відсутності структурної модернізації. Тому й вихід з цього ризику полягає у спрощенні регуляторних та податкових процедур та цілеспрямованому зміцненні інститутів структурної адаптації;

- укоріненість тіньової зайнятості через поширеність патерналістської соціальної політики: значна частка осіб, які здійснюють тіньову підприємницьку діяльність чи отримують нелегальну зарплату, не зацікавлені у "висвітленні" їхньої діяльності через побоювання втратити соціальну допомогу, комунальну субсидію тощо. Рекомендований вихід – посилення контролю над реальними доходами та обґрунтованістю надання допомог;

- збереження демонетизації економіки як джерела інституційних дисфункцій: монетарне забезпечення інституційного розширення залишається ускладненим в умовах жорсткої монетарної політики режиму інфляційного таргетування. Рекомендований вихід – надання пріоритетності інституційній модернізації грошово-кредитного сектора, яка впливатиме на структуру гро-

шової пропозиції, пом'якшуючи монетарні обмеження: по-перше, через підвищення дієвості політики регулятора, а отже – зниження рівня рестрикції, по-друге, через спеціалізацію каналів приросту грошової пропозиції;

- "реінкарнація" експортоорієнтованої моделі (нехай і з іншими секторальними пріоритетами) внаслідок поліпшення світової економічної кон'юнктури: це створює можливість збереження стабільності чинної економічної моделі у середньостроковому періоді, а отже – спокусу уникнути інституційних змін, які мають непопулярний характер або не вигідні апологетам "олігархічної" моделі. Рекомендований вихід – сприяння інтернаціоналізації малого й середнього бізнесу, яка спроможна зруйнувати "монополізацію" експортної сфери олігархічними структурами та сприяти поширенню міжнародно визнаних інституційних моделей легального ведення бізнесу.

Наголосимо, що прогрес у руйнуванні чинників тінізації та відповідних діючих в Україні тіньових мереж та ієрархій не дає стовідсоткової гарантії переходу до моделі економічної модернізації. У процесі подолання пастки тінізації можуть виникати ризики утворення нових пасток:

- неоолігархізації ("перезавантаження" олігархічної моделі з новими акторами, які належать до інших секторів економіки, наразі найімовірніше – власниками агрохолдингів): оскільки олігархічна модель – не синонім тінізації, й детінізація – не тотожна деолігархізації. Тому ужорсточення регуляторного та податкового контролю може вести до випереджального "розмивання" конкурентоспроможності дрібного бізнесу та зміцнення монополізації економіки нечисленними олігархічними групами, що є контрпродуктивним для системної модернізації економіки;

- десуверенізації, через прискорене впровадження формалізованих "імпортованих" інституційних норм, які можуть волюнтаристськи змінюватися з-за меж національної інституційної системи. Це, зокрема, є можливим під тиском імперативних потреб залучення коштів міжнародних фінансових організацій та вестиме до передачі визначення модернізаційних пріоритетів під фактичне зовнішнє управління. Різновид такого ризику – "реприватизація" держави іноземним олігархатом (Киндзерский, 2016. С. 31), який стає провідником подальшого імпорту інститутів;

- мережевої "квзітінізації" внаслідок упровадження автономних та де-факто екстериторіальних видів діяльності на кшталт мережевого бізнесу, аутсорсингу, обороту криптовалюти тощо, які у разі надмірного спрощення регуляторної та податкової систем випадатимуть з їх охоплення та де-факто потрапля-

тимуть у "тінь", що відтворюватиме макроекономічну пастку інституційної незавершеності нових індустрій.

З нашої точки зору, подальші дослідження інституційних аспектів процесів детінізації в Україні мають полягати у виявленні шляхів інституційного забезпечення структурної адаптивності національної економіки в умовах швидких змін глобального економічного середовища та еволюції мережевої моделі взаємовідносин у рамках національної економіки.

Література

- Бережний Я.В., Жаліло Я.А., Покришка Д.С. (2013). Політика реалізації національних проектів: перспективи розвитку в Україні. *Економіка України*. № 10. С. 32–44.
- Варналій З.С. (2006). Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації. Київ: НІСД.
- Вашків О., Пода А. (2010). Підприємство як суб'єкт і об'єкт інституційної пастки. *Вісник ТНЕУ*. № 4. С. 98–110.
- Гальчинський А. (2001). Суперечності реформ: у контексті цивілізаційного процесу. Київ: Українські пропілеї.
- Ещенко П.С. (2017). Украинская "великая депрессия" и как из неё выйти? Киев: Дакор.
- Жаліло Я.А. (2008). Щодо шляхів позичкового фінансування державою інвестиційних проектів. *Стратегічні пріоритети*. № 1. С. 66–73.
- Жаліло Я.А. (2016). Особливості реалізації економічної політики держави в умовах сучасних тенденцій суспільного розвитку. *Економічна теорія*. № 1. С. 39–52.
- Жаліло Я.А., Сменковський А.Ю. (2001). Стратегія реалізації інвестиційного потенціалу України. *Стратегічна панорама*. № 3–4. С. 69–75.
- Киндзерский Ю.В. (2016). Украина: олигархическая ловушка развития в контексте институциональных изменений. *Белорусский экономический журнал*. № 4. С. 17–36.
- Корецька С.О. (2011). "Тіньова" економіка: наслідки та методи подолання. *Інвестиції: практика та досвід*. № 20. С. 17–18.
- Лисенко Ю., Стрижак Г. (2014). Сучасна парадигма інституціональних пасток. *Економічна теорія*. № 4. С. 48–60.
- Мандибура В.О. (2017). Корупція: інституційна сутність та механізми подолання. Київ: Парламентське видавництво.
- Норт Д. (1997). Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. Москва: Фонд экономической книги "Начала".
- Полтерович В. (2004). Институциональные ловушки: есть ли выход? *Общественные науки и современность*. № 3. С. 5–16.
- Полтерович В.М. (1999). Институциональные ловушки и экономические реформы. *Экономика и математические методы*. № 35. С. 2.
- Предборський В.А. (2005). Детінізація економіки у контексті трансформаційних процесів. Питання теорії та методології. Київ: Кондор.
- Сухарев О.С. (2014). Теория дисфункции институтов и экономических систем. *Журнал экономической теории*. № 1. С. 27–40.
- Фоміна М.В. (2014). Корупційно-тіньові відносини: політекономічний аспект. *Економічний нобелівський вісник*. № 1. С. 471–478.
- Burroni, L. & Crouch, C. (2008) The Territorial Governance of the Shadow Economy. *Environment and Planning C: Government and Policy*. № 1. P. 1–16. doi: <https://doi.org/10.1068/c0713p>
- Coase, R.H. (1988). *The Firm, the Market and the Law*. Chicago-London: The University of Chicago Press. .
- Evans, M., S. Syrett & C. Williams (2006). *Informal Economic Activities and Deprived Neighbourhoods*, London: Department of Communities and Local Government.
- Friedrich Schneider & Colin C. Williams (2013). *The Shadow Economy*. The Institute of Economic Affairs. London in association with Profile Books Ltd., 2013. doi: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139542289>

- Gallin, D. (2001). 'Propositions on trade unions and informal employment in time of globalization', *Antipode*, № 19. P. 531–549. doi: <https://doi.org/10.1111/1467-8330.00197>
- Kerber W., Vanberg V. (1995). Competition among Institutions: Evolution within Constraints. *Competition among Institutions*. L., NY: Macmillan and St. Martin's Press. P. 35–64. doi: https://doi.org/10.1007/9781349242627_2
- Pejovich S. (1996). The Market for Institutions Versus the Strong Hand of the State: the Case of Eastern Europe. *Economic Institutions, Markets and Competition*. Cheltenham: Edward Elgar. P. 111–126.

Надіслано до редакції 29.04.2018

THE SHADOW ECONOMY AS "INSTITUTIONAL TRAP" AT THE WAY OF ECONOMIC MODERNIZATION

Yaroslav Zhalilo

Author's affiliation: Doctor of Economics; Senior Researcher, Institute for Economics and Forecasting, National Academy of Sciences of Ukraine; Research Field: economic policy, economic strategy, institutional economy, reforms in transition economies. E-mail: zhalilo@ief.org.ua.

In the article, the institutional aspects of shadow economy in Ukraine emergence and development have been analyzed. The genesis of shadow economy has been shown: from one of the branches of institutionally pluralistic system – to a sustained "institutional trap". The author proves that the definitive role in the formation of shadow economy in Ukraine of has been played by the emergence and distribution of transition rent, which emerges, when the transformation of the institutions of redistribution significantly leaves behind the construction of the institutions of structural mobility of the economy. The article shows systemic consequences of the spread of shadow economy in the macroeconomic sphere, which include low effectiveness of the policy of economic modernization and high risks of negative tradeoffs from standard instruments' usage. The phenomenon of large social groups' resistance to the reforms arises. The opportunistic behavior of agents erodes the benefits of a market model, while institutional failures distort the functions of agents in economic system, causing its general disfunctionality, and "freezing" its transitional state. The author considers overcoming shadow economy in Ukraine a the way out of an "institutional trap", based on strengthening the institutional framework of structural adaptation of the economy, aimed to reduce the opportunities to obtain transition rent and to create the conditions for its convertation into fairly distributed legal factor income. The author argues that, based on the development of network economy, Industry 4.0 and their diffusion into traditional sectors of the economy, new economic elites emerge, motivated for transparent economic activities. At the same time increases the number of agents obtaining negative tradeoffs from being in the shadow segment of the economy. Hence, the institutional "lock-in" of shadow economy has been unlocked, and the "critical mass" of agents, motivated to overcome it, grows.

Key words: shadow economy, institutional trap, institutional competition, overcoming shadow economy, economic modernization.

JEL: E02, E70, O17, O43, P26, P37.

References

- Berezhnyi, Ya.V., Zhalilo, Ya.A., Pokryshka, D.S. (2013). The policy of national projects' realization: development perspectives in Ukraine. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 10, 32-44 [in Ukrainian].

- Burroni, L. & Crouch, C. (2008). The Territorial Governance of the Shadow Economy. *Environment and Planning C: Government and Policy*, 1, 1-16. doi: <https://doi.org/10.1068/c0713p>
- Coase, R.H. (1988). *The Firms, the Market and the Law*. Chicago-London: The University of Chicago Press.
- Yeshchenko, P.S. (2017). Ukrainian Great Depression and how to get out of it? Kyiv: Dakor [in Russian].
- Evans, M., Syrett, S., Williams, C. (2006). *Informal economic activities and deprived neighbourhoods*. London: Department of Communities and Local Government.
- Fomina, M.V. (2014). Corruption and shadow relations: the aspect of political economy. *Ekonomichnyi nobelivskiy visnyk – Nobel economic herald*, 1, 471-478 [in Ukrainian].
- Schneider, Friedrich & Williams, Colin C. (2013). *The Shadow Economy*. The Institute of Economic Affairs. London in association with Profile Books Ltd. doi: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139542289>
- Gallin, D. (2001). Propositions on trade unions and informal employment in time of globalization, *Antipode*, 19, 531-549. doi: <https://doi.org/10.1111/1467-8330.00197>
- Halchynskiy, A. (2001). Contradictions of the reforms in the context of civilizational process. Kyiv: Ukrainski propilei, 143 [in Ukrainian].
- Kerber, W., Vanberg, V. (1995). *Competition among Institutions: Evolution within Constraints*. Competition among Institutions. L., NY: Macmillan and St. Martin's Press, 35-64. doi: https://doi.org/10.1007/9781349242627_2
- Koretska, S.O. (2011). Shadow economy: consequences and methods of overcoming. *Investytsii: praktyka ta dosvid – Investments: practice and experience*, 20, 17-18 [in Ukrainian].
- Kyndzerskyi, Yu.V. (2016). Ukraine: oligarchic trap of development in the context of institutional changes. *Belorusskiy ekonomicheskyy zhurnal – Belarusian Economic Journal*, 4, 17-36 [in Russian].
- Lysenko, Yu., Stryzhak, H. (2014). Modern paradigm of institutional traps. *Ekon. teor. – Economic theory*, 4, 48-60 [in Ukrainian].
- Mandybura, V.O. (2017). Corruption: the institutional sence and overcoming mechanisms. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo [in Ukrainian].
- North, D. (1997). *Institutions, institutional change and economic performance*. Moscow, Fond ekonomicheskoy knigi Nachala [in Russian].
- Pejovich, S. (1996). The Market for Institutions Versus the Strong Hand of the State: the Case of Eastern Europe. *Economic Institutions, Markets and Competition*. Cheltenham: Edward Elgar, 111-126.
- Polterovych, V.M. (1999). Institutional traps and economic reforms. *Jekonomika i matematicheskie metody – Economics and the Mathematical Methods*, 35, 2 [in Russian].
- Polterovych, V. (2004). Institutional traps: is there the way out? *Obshhestvennyye nauki i sovremennost' – Social sciences and modernity*, 3, 5-16 [in Russian].
- Predborskyi, V.A. (2005). Overcoming of shadow economy in the context of transformational processes. The issues of theory and methodology. Kyiv: Kondor [in Ukrainian].
- Sukharev, O.S. (2014). The theory of dysfunction of institutions and economic systems. *Zhurnal ekonomicheskoy teorii – Russian Journal of Economic Theory*, 1, 27-40 [in Russian].
- Varnalii, Z.S. (2006) *Shadow economy: essence, specific features the ways of legalization*. Kyiv: NISD [in Ukrainian].
- Vashkiv, O., Poda, A. (2010). Entrepreneurship as an subject and an object of an institutional trap. *Visnyk TNEU – TNEU Bulletin*, 4, 98-110 [in Ukrainian].
- Zhalilo, Ya.A. (2008). On the ways of debt financing of public investment projects. *Stratehichni priorytety – Strategic Priority*, 1, 66-73 [in Ukrainian].
- Zhalilo, Ya.A. (2016). Specific features of government economic policy realization in modern trends of social development. *Ekon. teor. – Economic theory*, 1, 39-52 [in Ukrainian].
- Zhalilo, Ya.A., Smenkovskiy, A.Iu. (2001). The strategy of realization of investment potential of Ukraine. *Stratehichna panorama – Strategic panorama*, 3-4, 69-75 [in Ukrainian].